

Steven Thiry, *Matter(s) of State. Heraldic Display and Discourse in the Early Modern Monarchy (c. 1480–1650)*, Heraldic Studies, t. 2, Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern 2018, ss. 401, il.

W zachodnioeuropejskiej literaturze poświęconej dziejom państwa i struktur władzy epoki nowożytnej coraz szersze zastosowanie znajdują koncepcje metodologiczne przykładające szczególną wagę do społeczno-kulturowych uwarunkowań zjawisk i procesów politycznych. Przyjęcie perspektywy kulturoznawczej (*culturalist perspective*) w dyskusji nad nowożytną monarchią skutkuje wzrostem zainteresowania kulturą polityczną (dworską), a zwłaszcza problematyką reprezentacji władzy i wszelkich form symbolicznych służących jej kreowaniu i rozpowszechnianiu. W sferze wizualnej podstawowe narzędzia budowania takiej reprezentacji zapewniała heraldyka, jako że znak herbowy pełnił funkcję graficznego środka wyrażającego tożsamość władcy, dynastii czy rodzin należących do elit władzy. Rzecz jednak uderzająca – nawet w najnowszej historiografii poświęconej tym zagadnieniom heraldyka nie stanowi przedmiotu szczegółowych badań, jest traktowana powierzchownie, a niekiedy wręcz pomijana. Recenzowana książka stanowi próbę zmiany tego stanu rzeczy. Jej podstawą jest praca doktorska, którą Steven Thiry obronił na Uniwersytecie w Antwerpii w 2015 r. Publikacja składa się z sześciu rozdziałów, z których pierwszy stanowi wprowadzenie do właściwych rozważań. Na końcu znajduje się podsumowanie oraz bibliografia.

Celem Autora jest wszechstronna prezentacja znaczenia „królewskiej polityki heraldycznej” (*the politics of royal heraldry*) w nowożytnej Europie. Cel ten S. Thiry realizuje, wychodząc z dwóch generalnych założeń metodycznych. Po pierwsze, podchodzi do interpretacji znaków herbowych w bardzo nowatorski sposób, w duchu postmodernistycznych koncepcji lingwistycznych i semiotycznych. Jak bowiem stwierdza, herby nie tworzyły stabilnego, skodyfikowanego systemu komunikacji społecznej, który stanowił w rękach monarchii skuteczne narzędzie przekazywania społeczeństwu (i innym aktorom politycznym) określonych treści ideowych czy propagandowych. Wręcz przeciwnie – heraldyka jawi się Autorowi jako „dynamiczny zespół kodów, instrumentów i gestów podlegających nieustannym interpretacjom i reinterpretacjom pod kątem określonych potrzeb” („I approach royal armorial symbolism (in its widest sense) as a dynamic set of codes, instruments, and gestures that were continuously interpreted and reinterpreted to serve specific needs” – s. 15; „It [royal coat of arms] was something

debatable, vulnerable, and reciprocal” – tamże; tłum. cytatów z rec. książki J. Rogulski). W jego koncepcji herby nie były nośnikiem raz ustalonych, „trwale zobiektywizowanych” znaczeń, ale zyskiwały te znaczenia każdorazowo w ramach bieżących społecznych negocjacji. Autor określa akt nadawania tych znaczeń mianem „heraldycznego przywłaszczenia” (*heraldic appropriation*), gdyż proces mógł przebiegać w sposób całkowicie niezależny od intencji dysponenta znaku. Herb mógł zatem zostać „zawłaszczony” w tym sensie, że stawał się nośnikiem treści przeciwnych do tych, jakie zostały w nim pierwotnie zakodowane przez nadawcę komunikatu (nie chodzi więc o „uzurpowanie” cudzego herbu, choć w niektórych przypadkach zmiana znaczeń mogła do tego prowadzić).

Teoria „zawłaszczania” znaczeń heraldycznych stanowi centralne założenie książki i ma na celu kompleksowe ukazanie znaczenia heraldyki w kulturze nowożytnej Europy, a jej echa odnajdujemy w tytule publikacji (nie tylko *heraldic display*, ale też *discourse*). Jest to koncepcja efektowna, w wielu punktach inspirująca, niemniej trudno zaakceptować ją w całości, przynajmniej w tak radykalnej postaci. Siła heraldyki tkwiła przecieź, i tkwi do dzisiaj, w wyjątkowej czytelności i efektywności tego systemu komunikacji wizualnej. Na straży skuteczności przekazu od samego początku stały określone reguły kompozycji oraz prawo heraldyczne. Co prawda wraz z rozkwitem kultury wizualno-emblemacyjnej w okresie nowożytnym herby stały się obiektem ożywionych wykładni symbolicznych, doszukujących się rozmaitych ukrytych znaczeń. Te zaś, istotnie, mogły odpowiadać subiektywnym potrzebom odbiorcy, a w przypadku ich politycznego zaangażowania mogły prowadzić do „wyczytywania” znaczeń wprost przeciwnych intencjom propagandowym dysponenta. Uznając tego typu alegorezę za akty „przywłaszczenia heraldycznego”, Autor koncentruje uwagę na ważnym, a dotąd chyba mało docenianym elemencie kultury wizualnej dawnej Europy. Przytoczone przez niego świadectwa źródłowe – jak choćby otwierająca książkę historia radykała purytańskiego Williama Hacketa, który w 1591 r. zniszczył płytę z herbem królowej Elżbiety I – pokazują, że jest to perspektywiczny kierunek badań, pogłębiający naszą wiedzę o roli herbów (a zatem i reprezentacji monarszej) w dawnej Europie. Niemniej wynosząc owe subiektywne wykładnie do rangi kluczowej cechy definiującej funkcjonalność heraldyki jako systemu komunikacji, S. Thiry zdaje się zapominać o najważniejszej kwestii – istotą tego systemu było dostarczenie znaków prawnych pozwalających na łatwą i jednoznaczną identyfikację dysponenta znaku: jego rangi, honoru i zakresu władzy (co zresztą książka, niezależnie od przyjętych założeń, świetnie pokazuje w dalszych rozdziałach). Natomiast wykładnia symboliczna, dopuszczająca pewną dowolność interpretacji (ale raczej nie całkowitą swobodę), była działaniem dodatkowym, podejmowanym czy to z pobudek erudycyjnych, czy też politycznych, dla realizacji określonych celów propagandowych (co również znajduje pełne potwierdzenie w treści monografii).

Drugie założenie metodyczne książki S. Thiry’ego polega na ujęciu polityki heraldycznej w szeroko zakrojonej perspektywie komparatystycznej, co notabene także stanowi realizację popularnych kierunków zachodniej literatury historycznej. Recenzowana monografia nie ogranicza się więc do analizy problemu w skali jednej monarchii czy regionu politycznego, ale stanowi obszerne studium porównawcze heraldyki dwóch wielkich królestw zachodniej Europy: francuskiego i hiszpańskiego. Autora interesuje najbardziej okres konsolidacji władzy w tych monarchiach, kiedy przekształciły się w typowo nowożytne państwa złożone (*composite states*), co miało oczywiste przełożenie na przemiany i rozwój tamtejszej reprezentacji heraldycznej. S. Thiry datuje ten proces na okres od ok. 1480 r. (stabilizacja sytuacji we Francji po zakończeniu wojny stuletniej, wzrost potęgi Habsburgów hiszpańskich) do ok. 1650 r. (wybór tej cezury uzasadniono m.in. ogólnymi zmianami w funkcjonowaniu propagandy heraldycznej i ograniczeniami materiału źródłowego). Tak wyznaczone ramy chronologiczne nie są jednak sztywno przestrzegane i gdy zachodzi potrzeba, Autor wybiega w czasy późniejsze dla należytego zamknięcia poruszonych wątków czy zagadnień (np. omawiając heraldykę francuską¹).

Wybór Francji i Hiszpanii należy uznać za słuszny, gdyż studium dwóch wielkich, wpływowych politycznie i kulturowo monarchii, odgrywających czołową rolę w polityce międzynarodowej ówczesnej Europy – rozpatrywanych przy tym w stosunkowo szerokich ramach czasowych – znacznie rozszerza perspektywę problemu, zmniejszając ryzyko uogólnień wywodzonych ze zbyt wąskiej podstawy źródłowej. Niezależnie od tego zamiarem Autora jest odsłonięcie mechanizmów rządzących heraldyką królewską całej nowożytnej Europy. Należy więc postawić pytanie, na ile wybrane monarchie były reprezentatywne dla europejskiej heraldyki królewskiej, i to nie tylko na zachodzie, ale też na wschodzie kontynentu. Jest to pytanie o tyle zasadne, że – jak pokazuje recenzowana książka – pomiędzy heraldyką francuską a hiszpańską występowały bardzo duże rozbieżności. Autor wręcz stwierdza, że wśród europejskich monarchii Francja i Hiszpania reprezentowały dwie skrajności, jeśli chodzi o postawy i zwyczaje rządzące propagandowym wykorzystaniem heraldyki (nie wiadomo jednak, na podstawie jakich danych z obszaru innych monarchii europejskich formułuje tak jednoznaczny osąd²). Dlatego też wydaje się, że mimo wszystko trafniejszym rozwiązaniem byłoby zawężenie zakresu tematycznego publikacji wyłącznie do heraldyki dwóch wskazanych monarchii, których analiza i tak w dużym stopniu przyczynia się do rozpoznania reguł „heraldycznej gry” w nowożytnej Europie.

Badaniu tychże reguł poświęcona jest zasadnicza część recenzowanej książki, obejmująca rozdziały od drugiego do szóstego. Są one poświęcone poszczególnym funkcjom herbu królewskiego, które S. Thiry uznaje za kluczowe z punktu widzenia

¹ Zob. np. rozdz. 3.2. *A Crown for a Dauphin. Bourbon Heraldry and the Succession (1601–1661)* (s. 101–107) i 5.1.1. *The Ebb and Flow of Heraldic Liberty in France* (s. 218–237).

² „In view of the courtly attitudes and customs sketched above, the relatively unified French kingdom and the Habsburg composite state were two extremes at the end of a scale” (s. 143). O ile Autor ma dobrą orientację w odniesieniu do innych monarchii zachodnioeuropejskich (zwłaszcza Anglii), o tyle inne królestwa kontynentu znajdują się poza obszarem jego zainteresowań badawczych. Z polskiego punktu widzenia należy zwrócić uwagę na brak odniesień do heraldyki państwowej i terytorialnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

zastosowania heraldyki jako reprezentacji władzy królewskiej we Francji i Hiszpanii epoki nowożytnej. Autor rozpatruje herb królewski jako: 1) środek „uobecniający” osobę i władzę monarchy, 2) sposób prezentacji kształtu terytorialnego monarchii, 3) instrument propagandy kreującej „sakralny” obraz władzy monarszej, 4) formę wynagradzania za wierną służbę monarchii, 5) metodę walki politycznej wykorzystywaną dla zaprzeczenia prawowitości władzy monarszej. Wykaz zagadnień dowodzi, że Autor dobrze przemyślał konstrukcję pracy, trafnie definiując problemy badawcze. Kolejność analizowanych zagadnień jest logiczna, co przekłada się na kompleksowy obraz heraldyki królewskiej Francji i Hiszpanii we wskazanym okresie.

Pierwsza z analizowanych funkcji dotyczy wykorzystania herbu królewskiego jako środka pozwalającego „uobecnić” osobę monarchy i uświadamiać fakt jego władzy w miejscach, w których fizycznie nie przebywał (rozdz. 2: *The Profane Sacrament*). Autor celnie zauważa, że taka funkcja herbów nabrała szczególnego znaczenia w okresie nowożytnym, kiedy wskutek centralizacji władzy królowie zaczęli prowadzić bardziej „osiadły” tryb życia, a jednocześnie gromadzić pod swoim berłem coraz rozleglejsze obszary. Skutkowało to potrzebą prezentacji królewskiej osoby i władzy na znacznie szerszą niż dotąd skalę, a realizacja tego zadania była możliwa dzięki wykorzystaniu prostych i skutecznych środków, takich jak heraldyka. Szczególna jej efektywność w tym zakresie wynikała z faktu, że osoba królewska za jej pomocą przedstawiana była w sposób realny i dosłowny. Według zaproponowanej przez Autora dość śmiałej analogii osoba króla miała wręcz „ucieleśniać się” w godle herbowym na podobnych zasadach, jak ciało Jezusa Chrystusa w konsekrowanej Hostii (s. 82–83).

Kolejny rozdział rozpatruje drugą zasadniczą funkcję nowożytnej heraldyki monarszej – jako środka wizualnej ekspozycji zasięgu i ustroju terytorialnego monarchii (rozdz. 3: *The Armorial Shape of the Early Modern State*). Zastosowanie heraldyki do takiego celu miało charakter powszechny, jako że nowożytne monarchie miały co do zasady ustrój „złożony”, obejmując szereg jednostek polityczno-terytorialnych, które wyrażały swą podmiotowość własnym znakiem herbowym. Autor zwraca uwagę na istotne różnice między heraldyką francuską i hiszpańską, co tłumaczy odmiennymi ustrojowymi: król francuski jako władca monarchii bardziej skonsolidowanej i zwartej terytorialnie mógł posługiwać się heraldyką podkreślającą „jednolity” charakter monarchii, odmiennie niż król hiszpański, który panował nad konglomeratem rozmaitych terytoriów o odmiennym stopniu autonomii i musiał uwzględniać lokalne heraldyczne odrębności. Autor wnikliwie rekonstruuje mechanizmy kryjące się za modyfikacjami zachodzącymi w heraldyce terytorialnej Francji i Hiszpanii. Nie ogranicza się do najłatwiej uchwytnych motywacji, takich jak kolejne sukcesje czy nabytki terytorialne, ale wskazuje też na dalekosiężne skutki wielkich konfliktów wewnętrznych (wojna domowa w Anglii, wojny religijne we Francji czy powstanie antyhiszpańskie w Niderlandach). Jak celnie zauważa, w sytuacji poważnego zagrożenia monarchia dążyła do zwiększenia za pośrednictwem heraldyki ładunku treści propagandowych akcentujących legitymizację, integralność, potęgę i splendor.

Kolejny rozdział kontynuuje tę problematykę, poszerzając analizę herbów o treści propagandowe mające tworzyć wokół władzy królewskiej aurę cudownej, quasi-sakralnej wyjątkowości (rozdz. 4: *Of Miracles and Men*). W tym fragmencie S. Thiry podejmuje analizę legend ukazujących „starożytne” cudowne okoliczności powstania znaków królewskich, co miało podnieść prestiż i wzmocnić autorytet monarchii. Autor stawia fundamentalne pytanie o społeczny zasięg i skuteczność takiej propagandy. Zgodnie z koncepcją „zawłaszczania heraldycznego” stoi on na stanowisku, że wykorzystanie herbów jako środków legitymizujących władzę na podstawie jej „pozaziemskiego” charakteru miało ograniczoną skuteczność, gdyż każdy odbiorca dokonywał w pełni samodzielnej, nieomal „suwerennej” interpretacji symboliki znaku. Według Autora takiej interpretacji miały dokonywać nie tylko osoby o należytych przygotowaniach (urzędnicy, prawnicy, duchowni), ale także analfabeci, jako że byli oni podatni na siłę przekazu obrazowego. Tak kreślona wizja powszechnych „negocjacji” symboliki heraldycznej stanowi jednak tylko hipotezę ze względu na brak jednoznacznych argumentów źródłowych. Należy raczej sądzić, że wykładnia symboliczna herbów stanowiła co do zasady domenę wąskiej grupy osób o odpowiednich kompetencjach kulturowych, i o ile nie zachodziły szczególne okoliczności natury politycznej (którym Autor poświęca dalej uwagę), taka interpretacja mieściła się generalnie w ramach wiedzy heraldycznej, ta zaś odzwierciedlała treści pochlebne dla władzy królewskiej.

Rozdział następny poświęcony jest zastosowaniu heraldyki jako szczególnej formy wynagradzania osób i rodzin wybitnie zasłużonych dla króla i monarchii, co służyło zwłaszcza nawiązaniu ścisłej (lojalnej) relacji władcy z potężnymi, wpływowymi na prowincji dygnitarzami (rozdz. 5: *Creating Kinship, Sharing Kinship*). Ten fragment dotyczy dobrze znanego proceduru udostojniania herbów niższej rangi przez dodanie przedmiotu pochodzącego z heraldyki królewskiej. S. Thiry zwraca uwagę na odmienną skalę tego zjawiska we Francji i Hiszpanii, a wyjaśnienie rozbieżności ponownie wypada obiecująco: w lepiej scentralizowanym kraju, takim jak Francja, król mógł sobie pozwolić na szersze korzystanie z przywileju obdarowywania poddanych elementami królewskich herbów, gdyż nie zagrażała mu „alienacja” władzy, co miało miejsce w monarchii hiszpańskiej obejmującej – jak wspomniano – bardzo różnorodne komponenty polityczne.

Problem wykorzystania heraldyki dla wzmocnienia tendencji odśrodkowych znajduje dopełnienie w ostatnim rozdziale książki, dotyczącym zjawiska „heraldycznego ikonoklazmu” czy też „heraldoklazmu” (rozdz. 6: *Heraldoclasm between Abrogation and Assassination*). Autor określa tym pojęciem proceder niszczenia przedstawień herbów monarszych, co stanowiło jedną z form buntu przeciwko władzy królewskiej. W książce znajdujemy szczegółowe omówienie tego typu przypadków podczas wojen religijnych we Francji oraz powstania w Niderlandach. S. Thiry przytacza wiele interesujących świadectw dowodzących, że niszczenie herbu traktowano dosłownie, jako atak na osobę władcy. Co szczególnie ważne dla Autora, aktom „heraldoklazmu” często towarzyszyły całkowicie nowe interpretacje znaczeniowe, co potwierdza koncepcję „przywłaszczania heraldycznego”, jako że godło zniechęconego monarchy było interpretowane w taki sposób, aby uzasadnić „obrazoburczy” atak na jego świętą osobę. Należy jednak pamiętać, że te interpretacje zachodziły w ściśle określonych politycznych okolicznościach i miały jednoznaczny cel – odebranie władzy królewskiej opinii prawowitej, a w konsekwencji jej obalenie.

Lektura omówionych wyżej rozdziałów dowodzi znakomitego przygotowania S. Thiry'ego w zakresie problematyki heraldycznej. Kolejne poruszane zagadnienia omawia on z wielkim znanstwem, erudycją i szczegółowością. Większość tez formułuje na podstawie przekonywającej dokumentacji, nie tylko obszernej literatury przedmiotu, ale też materiałów źródłowych, w tym ilustracyjnych, w które książka została bogato zaopatrzona. Za szczególnie wartościowe należy uznać obserwacje dotyczące ścisłej zależności między heraldyką królewską a ustrojem monarchii, kierunkami polityki zagranicznej i wewnętrznej, prowadzonymi konfliktami wojennymi czy zawirowaniami wewnętrznymi. Autor rekonstruuje te kwestie wnikliwie i przekonująco, pokazując (niekiedy nawet wbrew własnym założeniom), że heraldyka była mimo wszystko skutecznym i wszechstronnym narzędziem komunikacji w rękach władcy. Warto przy tym podkreślić, że książka zawiera szczegółowe opisy wielu barwnych świadectw źródłowych, co sprawia, że mamy do czynienia z bogatym zbiorem egzemplów obrazujących funkcjonowanie heraldyki w nowożytnej Francji i Hiszpanii (a właściwie w całej Europie Zachodniej). Taką funkcję publikacji dodatkowo wzmacnia bardzo praktyczny wykaz bogatej literatury heraldycznej załączony na końcu książki.

Jak jednak wielokrotnie wspominałem, Autor nie jest usatysfakcjonowany ujęciem heraldyki wyłącznie jako narzędzia propagandy władzy. Zgodnie z przyjętymi założeniami stara się wielokrotnie wykazać, że herby posiadały własną „sprawczość symboliczną”, prowokowały w pełni samodzielne akty interpretacyjne, „żyły własnym życiem” („As such, and although handled by human hands, the king's arms lived a life of their own”, s. 335). Są to kwestie trudne do źródłowego udowodnienia, stąd też większość twierdzeń na tym polu należy uznać jedynie za efektowne hipotezy, które inspirują jednak do dalszej dyskusji. Jest to najlepiej widoczne na przykładzie ostatecznego wniosku, jaki S. Thiry wysnuwa ze swojego obszernego i interesującego studium – uznaje on obraz i dyskurs heraldyczny za „stabilizującą materię”, na bazie której mogły funkcjonować niestabilne organizmy polityczne („heraldic display and discourse was the stabilizing „matter” upon which unsteady political associations could be erected”, s. 335)³. Heraldyka była ważna w kulturze politycznej monarchii epoki nowożytnej, co do tego nie można mieć wątpliwości. Niemniej należy stwierdzić – choć może zabrzmieć to jak truizm – że owe niestabilne organizmy polityczne z pewnością poradziłyby sobie bez owej heraldycznej „materii”.

Jak stwierdziłem na początku, S. Thiry za nadrzędny cel postawił sobie zmianę podejścia do heraldyki współczesnych badaczy kulturowych dziejów państwa nowożytnego. Taką właśnie intencją należy tłumaczyć jego skłonność do formułowania nieco dyskusyjnych koncepcji interpretacyjnych i wniosków, obliczonych zapewne na zainicjowanie ożywionej dyskusji naukowej. Nie zmienia to jednak faktu, że w zasadniczym zrzębie recenzowana książka stanowi wartościowe, kompetentne i ważne studium heraldyczne. W pełni realizuje ów zasadniczy cel, jakim jest ukazanie wielkiego znaczenia herbów w reprezentacji władzy monarszej w nowożytnej Francji i Hiszpanii. Dlatego też uzasadniona jest opinia, że recenzowana praca zapoczątkuje swoisty „zwrot heraldyczny” w badaniach nad tym zagadnieniem.

*Jakub Rogulski
Instytut Historii
Uniwersytet Jagielloński
Kraków*

³ Podobnych równie daleko idących stwierdzeń znajdziemy w recenzowanej książce znacznie więcej.